

Wybrane rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego*

Leszek Opyrchał

<https://orcid.org/0000-0001-7585-843X>
Wojskowa Akademia Techniczna w Warszawie

Urszula Opyrchał

<https://orcid.org/0000-0001-8232-7768>
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Ruslan Nahnybida

<https://orcid.org/0000-0002-7779-9362>
Państwowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Kamieniec”

Zarys treści: W artykule omówiono siedem rękopiśmiennych planów Kamieńca Podolskiego – najważniejszej kresowej twierdzy Rzeczypospolitej. Powstały one w drugiej połowie XVII i pierwszej połowie XVIII w. Szczególnie cenny jest anonimowy plan miasta i zamku, gdyż przedstawia widok twierdzy przed zdobyciem jej przez wojska osmańskie w 1672 r. Duże znaczenie dla badań nad przebudową fortyfikacji mają plany Jana/Jakuba de Bonnelevay²ego i Jana de Wittego, gdyż zostały wykreślone rękami inżynierów, którzy jej dokonowali.

Słowa kluczowe: Kamieniec Podolski, XVIII wiek, plany miasta, fortyfikacje

Wstęp

Wydawać by się mogło, że plany Kamieńca Podolskiego są dobrze rozpoznane i opisane, a ich reprodukcje opublikowane w literaturze. Na przełomie tysięcy pod kierownictwem Feliksa Kiryka toczyły się wspólne polsko-ukraińskie prace nad udokumentowaniem zabytków tego miasta, co zaowocowało wydaniem dwóch tomów studiów¹. Jednym z celów było zebranie historycznych planów Kamieńca – w 2005 r.

Abstract: The article discusses seven manuscripts with plans of Kamianets-Podilskiyi, the most important frontier fortress of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The plans in question were made in the second half of the 17th century and in the first half of the 18th century. The anonymous plan of the city and the castle is particularly valuable because it presents the view of the fortress before it was captured by the Ottoman army in 1672. Great importance to the study of changes in the fortress fortifications is held by the plans made by de Jean/Jacques Bonnelevay and Jan de Witte as they were produced by the hands of engineers who were responsible for the reconstruction of the fortifications.

Keywords: Kamianets-Podilskiyi, 18th century, city plans, fortifications

omówili je Jacek Czubiński i Justyna Tucholska².

Ogólnoświatowa cyfryzacja zbiorów archiwalnych i udostępnianie ich za pomocą internetu stwarzają dodatkowe możliwości przeglądania katalogów archiwów i bibliotek oraz bezpośredniego zapoznawania się z cyfrowymi kopiami konkretnych obiektów. Można dzięki temu przyjrzeć się nieznanym do tej pory zabytkom kartografii, m.in. dotyczącym Kamieńca Podolskiego, którego plany znajdujemy w tak odległych

* Autorzy składają serdeczne podziękowania pani Bożenie Machowskiej-Jaros za pomoc przy tłumaczeniu tekstów łacińskich.

¹ *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, red. F. Kiryk, Kraków 2000; tamże, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków 2005.

² J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego*, „Czasopismo Techniczne”, 13-A, 2005, s. 47–71.

miejscach jak Madryt, Londyn, Kopenhaga czy Uppsala. Choć wiele instytucji pozwala na darmowy wgląd do swoich zasobów i wykorzystywanie ich na zasadach licencji Creative Commons, to jednak niektóre archiwa zazdrośnie strzegą swoich zbiorów i pobierają opłaty za prawo do ich publikacji.

Pierwszego polskiego przeglądu planów Kamieńca Podolskiego, które można odnaleźć w krajowych bibliotekach, dokonał w 1973 r. Tadeusz Nowak³. Informacje o dziełach znajdujących się w bibliotekach zagranicznych podali z kolei w 1971 r. Zenon Nowak i Andrzej Tomczak⁴. Omówili oni plan z rękopiśmiennej *Frederik den Femten Atlas* przechowywanego w Bibliotece Królewskiej w Kopenhadze⁵, wspominając też przy okazji o planach Kamieńca znajdujących się w archiwum Riksarkivet w Sztokholmie⁶.

Przeglądu wszystkich zabytków kartograficznych znajdujących się w Bibliotece Państwowej w Berlinie, w tym Kamieńca Podolskiego, dokonał już w 1972 r. Egon Klemp⁷. Z niewiadomych względów – przecież nawet w czasach komunizmu nie było specjalnego problemu z wyjazdem do Niemieckiej Republiki Demokratycznej – plany te były w badaniach naukowych zupełnie pomijane. Marek Zgórniak opisał w 1991 r. plan Benedykta Renarda⁸, a Dariusz Kołodziejczyk opublikował

w 2001 r. przechowywany w bibliotece bolońskiej nieznanymi plan zdobywania Kamieńca przez Turków w roku 1672⁹. W 2005 r. ukazała się wspomniana już praca Jacka Czubińskiego i Justyny Tucholskiej, omawiająca znane im drukowane i rękopiśmienne plany, które ukazały się do 1900 r. – także te, których wcześniej nie publikowano¹⁰. Wykaz planów zgromadzonych w Szwecji omówiła w 2008 r. Ulla Ehrensward¹¹. W tym samym roku Renata Król-Mazur opublikowała z kolei książkę poświęconą historii Kamieńca w XVIII w. – niezwiązaną bezpośrednio z kartografią, ale zawierającą kilka planów przechowywanych w bibliotekach i archiwach Rosji oraz podkreślającą bogactwo tamtejszych zasobów¹². Plany z Austriackiej Biblioteki Narodowej i dzieła Carstena Niebuhra omówione zostały w 2015 r. przez Leszka Opyrchalę¹³. Rok później przedstawił on też w liście wszystkich znanych planów Kamieńca Podolskiego do 1812 r. (tj. momentu, gdy przestał być twierdzą) – drukowanych i rękopiśmiennych, publikowanych i niepublikowanych w polskiej literaturze¹⁴. Do pracy tej wkraśli się jednak błędy: cztery kolorowane miedzioryty uznane zostały za rękopisy¹⁵, a poza tym niepoprawnie podano niektóre sygnatury planów Kamieńca Podolskiego w rosyjskich archiwach. Ten sam autor opublikował jeszcze w 2016 r. monografię poświęconą drukowanym planom

³ T. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 19, 1973, s. 139–186.

⁴ Z. Nowak, A. Tomczak, *Rękopiśmienne plany miast dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 16 (2–3), 1971, s. 225–232.

⁵ *Vestung Kaminiac Podolski mit ihrer Situation*, „Det KGL. Bibliotek” (<http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object78429/da/>), dostęp: 6 października 2018.

⁶ Z. Nowak, A. Tomczak, *Rękopiśmienne plany*, s. 227; „Riksarkivet” (<https://sok.riksarkivet.se/nad>), dostęp: 21 marca 2018). Planów Kamieńca Podolskiego należy szukać pod hasłem: „Kamieniec”. Mikrofilmy z tymi pracami dostępne są w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

⁷ E. Klemp, *Kartographische Bestandsverzeichnisse Herausgegeben von Egon Klemp*, Bd. 3: *Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850)*, Bearb. W. Klaus, Berlin 1972.

⁸ M. Zgórniak, *Nieznanymi plan Kamieńca Podolskiego z 1713 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 34, 1991, s. 321–325. Zob. też: B. Renard, *Plan de la Ville et Chateau de Kaminiac le 25.8bre 1713*, „Royal Collection Trust” (<https://www.rct.uk/collection/910300>), dostęp: 7 października 2020).

⁹ D. Kołodziejczyk, *O Turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwerendy w Bolonii*, „Barok, Historia – Literatura – Sztuka”, 1, 2001, s. 165–175.

¹⁰ J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia*.

¹¹ U. Ehrensward, *Cartographica Poloniae 1750–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich*, Warszawa–Sztokholm 2008.

¹² R. Król-Mazur, *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.

¹³ L. Opyrchal, *Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego w zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 4, 2015, s. 131–140; tenże, *Osiemnastowieczne plany Kamieńca Podolskiego z diariusza podróżnika Carstena Niebuhra (1773–1815)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 60 (3), 2015, s. 69–74.

¹⁴ Tenże, *Plan Kamieńca Podolskiego w bibliotekach i archiwach świata*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 61 (2), 2016, s. 89–110.

¹⁵ Tamże, s. 101. Chodzi o plany *Kaminiac Podolski*: warszawski, paryski, wiedeński i moskiewski, nr 27–30.

i grafikom¹⁶, w 2019 – monografię omawiającą rękopiśmienne plany i rycinę Kamieńca Podolskiego¹⁷, a w 2018 – artykuł prezentujący mapę granic Imperium Osmańskiego i przedstawiony na niej plan Kamieńca Podolskiego¹⁸. W 2016 r. razem z Aleksandrą Bąk przedstawił wreszcie dwa plany Kamieńca Podolskiego przechowywane w Bibliotece Uniwersyteckiej w Dreźnie¹⁹.

Przegląd kartografii Kamieńca Podolskiego znajduje się także w wydanej w 2017 r. książce Stanisława Aleksandrowicza, Jarosława Łuczynskiego i Radosława Skryckiego²⁰ oraz w artykule Leszka Opyrchała²¹, w którym dokonano też podziału planów na informacyjno-propagandowe, dokumentujące działania wojenne, wywiadowcze, budowlane i kolekcjonerskie. Aktualny stan wiedzy o planach Kamieńca Podolskiego – zarówno drukowanych (miedziorytach), jak i rękopiśmiennych – można znaleźć we wspomnianych już monografiach Leszka Opyrchała²².

Planami Kamieńca Podolskiego interesowali się także badacze ukraińscy. Ich pierwszy przegląd, autorstwa Juchyma Sicinśkiego, ukazał się w 1994 r.²³ Zestawienia planów dokonał też Mykoła Petrow, publikując przy tym mało znane polskim badaczom dzieła przechowywane w archiwach rosyjskich²⁴. Kolejny przegląd zaproponował w 2006 r. Jarosław Matwijiszyn,

publikując przy tym plany podolskich twierdz, w tym Kamieńca Podolskiego, znajdujące się w archiwach francuskich²⁵. Interesujący wykaz planów Kamieńca, zwłaszcza ze względu na zasoby rosyjskie, sporządziła w 2011 r. Olga Płamienicka²⁶. Ta sama autorka opublikowała kilka czarno-białych reprodukcji planów Kamieńca z rosyjskich archiwów²⁷. W 2014 r. Rusłan Nahnybida odszukał w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD) nieznanymi polskim badaczom, a publikowany w tym artykule rękopiśmienny plan Kamieńca Podolskiego sprzed 1672 r.²⁸ W 2017 r. ten sam badacz odnalazł plan znajdujący się w Archiwum Państwowym Fundacji Pruskiego Dziedzictwa Kulturowego w Berlinie²⁹, a w 2018 – pierwowzór planu bitwy pod Kamieńcem Podolskim³⁰.

Mimo tak bogatej polskiej literatury wciąż nie opublikowano szczegółowych opisów z legendami, często bogatymi, wielu planów Kamieńca Podolskiego. Niniejszy artykuł prezentuje siedem z nich.

Plan miasta i zamku w Kamieńcu Podolskim

Od 1986 r. rękopiśmienny plan miasta i zamku w Kamieńcu Podolskim nieznanego autorstwa znajduje się w zespole Nabytki Oddziału Kartografii AGAD³¹. Dzieło o wymiarach 313×393 mm wykonane zostało w projekcji perspektywicznej z lotu

¹⁶ L. Opyrchał, *Drukowane plany i grafiki oraz medale z wizerunkiem twierdzy Kamieniec Podolski*, Kraków 2016.

¹⁷ Tenże, *Rękopiśmienne plany i rycinę twierdzy Kamieniec Podolski*, Warszawa 2019.

¹⁸ Tenże, *Kamieniec Podolski na osiemnastowiecznej mapie granic Imperium Osmańskiego*, „Z Dziejów Kartografii”, 22, 2018, s. 239–250.

¹⁹ L. Opyrchał, A. Bąk, *Dreźnieńskie plany Kamieńca Podolskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1, 2016, s. 55–62.

²⁰ S. Aleksandrowicz, J. Łuczynski, R. Skrycki, *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2017.

²¹ L. Opyrchał, *Plan Kamieńca Podolskiego do 1812 roku*, „Z Dziejów Kartografii”, 22, 2018, s. 223–238.

²² Tenże, *Drukowane plany; tenże, Rękopiśmienne plany i rycinę*.

²³ Ю. Сіцинський, *Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць*, Кам'янець на Поділлі 1994 (wydanie pośmiertne).

²⁴ М. Петров, *Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історикогеографія, Джерела)*, Кам'янець-Подільський 2002.

²⁵ Я. Матвішин, *Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII–XVIII ст.*, w: *Історична топографія і соціотопографія України: зб. наук. пр. до 80-річчя від дня народження Ярослава Романовича Дашкевича*, Львів 2006, s. 216–257.

²⁶ О. Пламеницька, *Комплекс фортифікаційних споруд по вул. Замковій, 3, 4 та вул. Францисканській, 10 у м. Кам'янець-Подільському. Історико-архітектурна довідка*, Київ 2011, rkps, Archiwum Centrum Naukowo-Projektowego i Informacyjno-Konsultacyjnego „Donzon”.

²⁷ О. Пламеницька, *Castrum Camenecensis. Фотеця Кам'янець, Кам'янець-Подільський 2012*.

²⁸ Р. Нагнибіда, *Нові фортифікаційні об'єкти культурної спадщини, виявлені на території НІАЗ „Кам'янець”*, „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки”, 7, 2014 (УДК [94:712.23] (477.43):623.1/3), s. 105–126.

²⁹ L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany i rycinę*, s. 42–43, rys. 14.

³⁰ Tamże, s. 15–16, rys. 1.

³¹ AGAD, Księga nabytków, nr 1314.

Ryc. 1. Plan miasta i zamku w Kamieńcu Podolskim (fragment).

Źródło: AGAD, zesp. 444, sygn. 407

ptaka. Nie uwidocznił na nim podziałki liniowej ani skali. Jest natomiast strzałka wskazująca orientację wschodnią, przez co rysunek prezentuje wyraźne podobieństwo do znanego planu Cypriana Tomaszewicza³². Omawiany plan odszukany został dopiero w 2014 r. przez Rusłana Nahnybidę³³. Jest to najstarszy plan Kamieńca ukazujący widok twierdzy sprzed okupacji tureckiej, czyli przed 1672 r. Świadczy o tym widok Baszty Studziennej (obecnie zwanej Czarna), w której zginął Jerzy Wołodyjowski. Jest to ostatnia baszta zamku po lewej stronie. Na rysunku dobrze

odwzorowano szczegóły zamku oraz architektury obronnej miasta. Niewidoczne są za to budowle miejskie, choć uwzględniono je w łacińskiej legendzie w lewym dolnym rogu. Plan jest bardzo zniszczony, dlatego wydaje się prawdopodobne, że budowle miejskie uległy zatarciu – na obszarze miasta zachowały się tylko odpowiadające im numery. Możliwe jednak, że obiekty te nigdy nie zostały naniesione na arkusz. Rusłan Nahnybida zwrócił uwagę na szczegół, który odróżnia obydwa plany: w dziele Tomaszewicza nie ma cerkiewki, zapewne drewnianej, która znajduje się wewnątrz Starego Zamku, a w legendzie omawianego planu oznaczona jest numerem 3³⁴.

³² C. Tomaszewicz, *Kamieniec Podolski*, [b.m.w.] 1672–1679 (<https://polona.pl/item/kamieniec-podolski,NDAA0Njy/0/#info:metadata>, dostęp: 9 marca 2020).

³³ P. Нагнібіда, *Нові фортифікаційні об'єкти*, s. 110. Reprodukacja w: L. Опрятна, *Планы Камієнця Подольського до 1812 року*, s. 225, rys. 1.

³⁴ P. Нагнібіда, *Обронні укріплення Подільського воєводства учаси польсько-турецької війни 1672–1699 років*, „Траці Центр пам'яткознавства”, 27, 2015 (УДК 930.2+069)(477)(06), s. 213.

Napis w legendzie informuje, że jest to cerkiew Najświętszej Marii Panny Zwycięskiej. Nahnybida twierdzi natomiast, że chodzi o cerkiew Opieki Najświętszej Bogurodzicy (Pokrowy), w której spoczywały szczątki założycieli miasta – książąt Koriatowiczów³⁵.

Na planie znajduje się legenda i łacińskie napisy następującej treści:

„Supercilium petrae cingens civitatem ab una porta ad alteram [‘Wzgórze skalne otaczające miejscowość’] / Petrae adversae supercilium [‘Skąła naprzeciw wzgórze’] / 1. Arx nova [‘Nowy Zamek’] / 2. Arx vetus [‘Stary Zamek’] / 3. Ecclesia S. Mariae de Victoria Ruthen[a] [‘Cerkiew pw. św. Marii Zwycięskiej’] / 4. Ecclesia S. Stanislai Cathol[ica] [‘Kościół katolicki pw. św. Stanisława’] / 5. Porta Lechica [‘Brama Lacka’] / 6. Porta Superior Lech[ica] [‘Brama Górna Polska’ – ob. Brama Batorego] / 7. Porta Ruthenica [‘Brama Ruska’] / 8. Porta Superior Ruth[enica] [‘Brama Górna Ruska’] / 9. Cathedralis Eccl[esia] SS. Petri et Pauli Cathol[ica] [‘Katedralny kościół katolicki pw. śś. Piotra i Pawła’] / 10. Curia Episcopalis [‘Kuria biskupia’] / 11. Hospitale S. Catharinae Cat[holica] [‘Katolicki szpital pw. św. Katarzyny’] / 12. Monasterium PP. Franciscanorum [‘Klasztor oo. franciszkanów’] / 13. Monast[erium] PP. Carmel[itarum] Discal[ceatorum] [‘Klasztor oo. karmelitów bosych’] / 14. Monast[erium] San[...] [‘Klasztor [...]’ – pełen odczyt niemożliwy z powodu zatarcia pisma] / 15. Monast[erium] PP. Praedicatorum [‘Klasztor oo. dominikanów’] / 16. Collegium PP. Societ[atis] Iesu [‘Kolegium jezuitów’] / 17. Hospitale S. Lazari Cath[olicum] [‘Katolicki szpital pw. św. Łazarza’] / 18. Cathedral[is] Eccl[esia] SS. Trinitatis Ruth[ena] [‘Cerkiew katedralna pw. św. Trójcy’] / 19. S. Michaelis Eccl[esia] [‘Kościół pw. św. Michała’] / 20. SS. Petri et Pauli Ruth[ena] [‘Cerkiew pw. św.

św. Piotra i Pawła’] / 21. B[eatae] Virgnis R[uthena] [‘Cerkiew pw. Najświętszej Marii Panny’] / 22. S. Onofrii R[uthena] [‘Cerkiew pw. św. Onufrego’] / 23. S. Salvatoris R[uthena] [‘Cerkiew pw. Zbawiciela’], 24. Nativitatis R[uthena] [‘Cerkiew pw. Narodzenia Jezusa’] / 25. S. Nicolai R[uthena] [‘Cerkiew pw. św. Mikołaja’] / 26. S. Georgii R[uthena] [‘Cerkiew pw. św. Jerzego’] / 27. S. Ioannis R[uthena] [‘Cerkiew pw. św. Jana’] / 28. Ascensionis R[uthena] [‘Cerkiew pw. Wniebowstąpienia’] / 29. S. Crucis R[uthena] extra civitatem [‘Cerkiew pw. Świętego Krzyża, poza miastem’] / 30. Hospit[ale] Ruthen[um] [‘Szpital ruski’] / 31. Eccles[ia] S. Nicolai Armenor[um] [‘Kościół ormiański pw. św. Mikołaja’] / 32. Eccles[ia] B. [‘Kościół B.’] / 33. Praetorium Polonor[um] [‘Ratusz polski’] / 34. Praetorium Armenor[um] [‘Ratusz ormiański’] / 35. Fortalitium civile [‘Bastion miejski’] / 36. Molendinum Polon[orum] [‘Młyn polski’], 37. Molend[inum] Ruthen[orum] [‘Młyn ruski’] / 38. Molend[inum] Armenor[um] [‘Młyn ormiański’] / 39. Karwasar [‘Karwasary’]³⁶ / 40. Via Chocinen[is] [‘Ulica Chocimska’] / 41. Sepulchra Iudaeor[um] [‘Groby żydowskie’] / 42. Rivus Dobrucka [‘Rzeka Dobrucka’], Signum quo flumen decurrit [‘Kierunek płynięcia rzeki’]”.

Plan przypisywany Filipowi Dupontowi

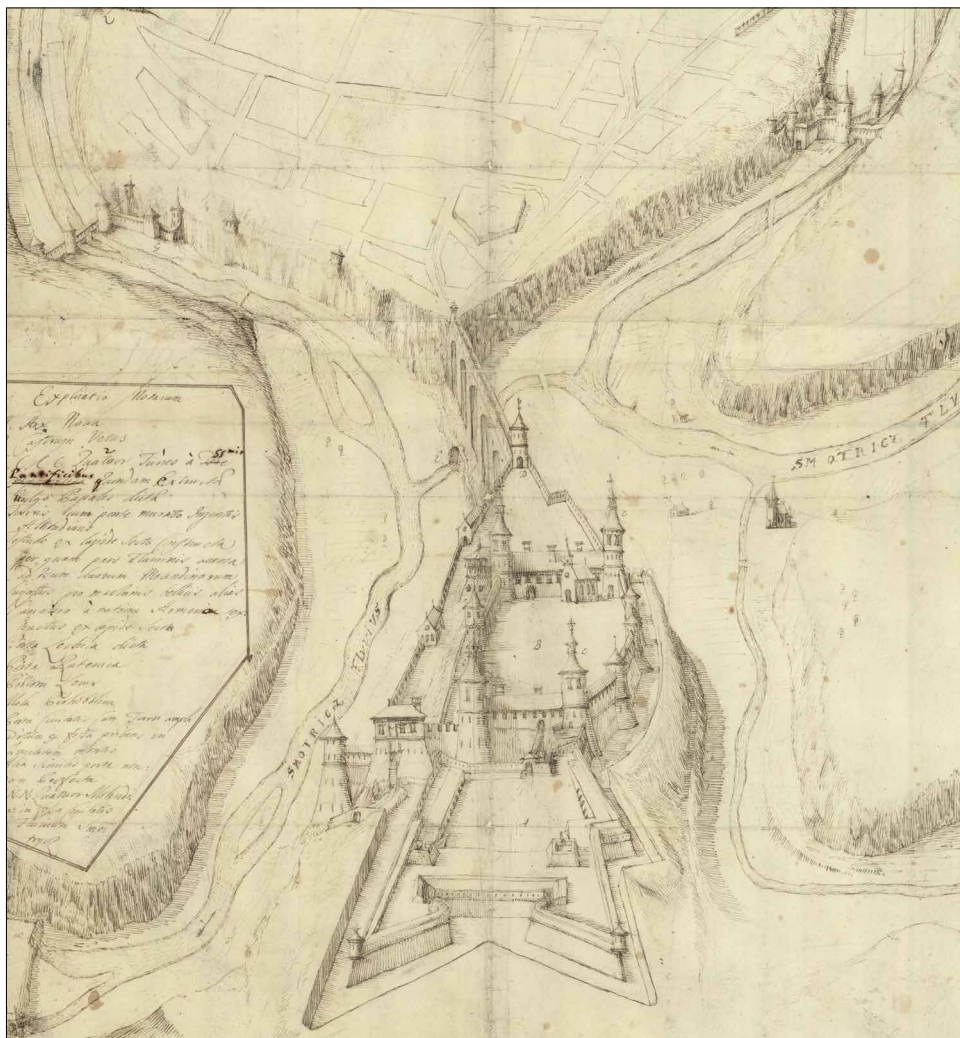
Rękopiśmienny plan pt. *Kamieniec totius christianitatis quondam non postponendum propugnaculum* (‘Chrześcijański Kamieniec, który został pozostawiony bez obrony’) znajduje się w zasobach Biblioteki Narodowej w Warszawie³⁷. Sporządzony został w skali 1:1615 na arkuszu o wymiarach 790×520 mm (właściwy rysunek mierzy 715×475 mm). Ma orientację wschodnią, choć kierunki świata i podziałka nie zostały uwidocznione. Autor

³⁵ Tamże.

³⁶ Jest to nazwa byłego przedmieścia, a obecnie ulicy w Kamieńcu Podolskim.

³⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. ZZK 1 317.

Ryc. 2. Plan przypisywany Filipowi Dupontowi (fragment).
 Źródło: Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. ZZK 1 317

planu jest nieznaną, ale Marek Wagner przypuszcza, że był nim uczestniczący w wyprawie żwanięckiej roku 1684 francuski inżynier Filip Dupont³⁸. Dzieło to było znane polskim badaczom, choć nie doczekało się szczegółowego omówienia. Tadeusz Nowak uważa je za kopię miedziorytu Jakuba de Rubeisa³⁹, ale nie podaje

uzasadnienia swojej opinii⁴⁰. Wydaje się jednak, że omawiany rękopis należy uważać za oryginał, na podstawie którego później wykonany został w Rzymie miedzioryt wydany w 1687 r. w atlasie *Teatro della guerra contro il turco: dove sono le piante, e le vedute delle principali città, e fortezze dell'Ungaria, Morea, e d'altre provincie, con gl'assedii, e conquiste fatte dall'armi cristiane sotto il felice pontificato di nostro Signore*

³⁸ M. Wagner, *Kampania żwanięcka 1684 r.*, Warszawa 2013, s. 148–151.

³⁹ *Cameneceum, uulgo Kamieniec, urbs est Episcopalis Regni Poloniae, totius Podoliae caput [..]*, [Romae 1684] (<https://polona.pl/item/kamieniec.MTC1MTY1Nz/0/#info:metadata>, dostęp: 21 marca 2018).

⁴⁰ T. Nowak, *Fortyfikacje*, s. 144, przyp. 30.

*Papa Innocenzo XI*⁴¹. Atlas zawiera stronę tytułową oraz 39 miedziorytów przedstawiających zwycięstwa sprzymierzonych wojsk europejskich nad sultanem Mehmedem IV odniesione na Adriatyku i Morzu Egejskim oraz w Austrii, Grecji i na Węgrzech⁴². Plan Kamieńca dobrze odwzorowuje budowlę obronne zamku oraz miasta, zupełnie pomijając jednak zabudowę miejską. Układ urbanistyczny narysowany został w formie zbliżonej do okręgu, podczas gdy w rzeczywistości był owalny. To zniekształcone przedstawienie miasta powtarzano następnie na kolejnych planach pochodzących z okresu okupacji tureckiej w latach 1672–1699: *Plan de Kamienieck Capitale de la Podolie*, *Plan von der Festung Caminiek Podolskij* autorstwa Darcy'ego oraz miedziorycie Johanna Sysanga zatytułowanym *Rocher de Kamieniec*⁴³.

Na planie przypisywanym Dupontowi znajduje się łacińska legenda następującej treści:

„Explicatio Notarum [‘Wyjaśnienie znaków’] / A) Arx Nova [‘Nowy Zamek’] / B) Castrum Vetus [‘Stary Zamek’] / C) Quattuor Turres a SSmis Pontificibus quondam extractae vulgo Papales dictae [‘Cztery wieże przez biskupów niegdyś zbudowane powszechnie zwane papieskimi’] / D) Turris cum porte murato ingentis altitudinis [‘Wieża z mostem murowanym o dużej wysokości’] / E) Testudo ex lapide secto constructa per quam pars fluminis averesa ad usum duorum molendinorum [‘Przepust zbudowany z kamienia ciosanego, przez który druga część rzeki jest do użytku dwóch młynów’] / F) Suggestus pro machinis bellicis alias Cavalero,

a natione Armena extractus ex lapide secto [‘Wzniesienie dla maszyn wojennych, oblężniczych, inaczej Kawalier, zbudowane z kamienia ciętego przez Ormian’] / G) Porta Lechica dicta [‘Brama zwana Lacką’] / H) Porta Ruthenica [‘Brama Rуска’] / I) Praetorii locus [‘Miejsce ratusza’] / K) Mola P[...] [‘Młyn’ – rodzaj lub nazwa młyna nieodczytana] / L) Porta civitatis cum turri ampla aditum ex fossa praebens in summitatem montis [‘Brama miasta z okazałą wieżą, dająca dojście od strony fosy na szczyt góry’] / M) Alia similis porta nondum perfecta [‘Inna podobna brama jeszcze nieukończona’] / N) Quattuor molendina in fossa civitatis ad fluvium Smotrycz [‘Cztery młyny w fosie miejskiej przy rzece Smotrycz’]”.

„Plan de Kamienieck Capitale de la Podolie”

Plan de Kamienieck Capitale de la Podolie, sporządzony ok. 1684 r. przez nieznanego autora, pochodzi z kolekcji kartograficznej Tomasza Niewodniczańskiego, a obecnie znajduje się w zbiorach Zamku Królewskiego w Warszawie pod sygnaturą TN 5410. Jest to rysunek o wymiarach 515×410 mm, wykonany w skali ok. 1:2060⁴⁴ bez uwidoczniania podziałki liniowej. Znalazła się na nim natomiast róża wiatrów pozwalająca odczytać orientację wschodnią.

Zupełnie nieznanymi polskim badaczom plan prawdopodobnie wzorowany był na poprzednim dziele przypisywanym Filipowi Dupontowi i być może to właśnie ta wersja służyła za wzór do wykonania miedziorytu de Rubeisa⁴⁵.

Z lewej strony planu znajduje się legenda w języku francuskim o następującej treści:

„Plan de Kaminick Capitale de la Podolie [‘Plan Kamieńca stolicy Podola’] / A) La Ville [‘Miasto’] / B) Vieux Chateau [‘Stary Zamek’] / C) Porte Lasca [‘Brama Lacka’ – w rzeczywistości Brama Batorego] / D) Chateau Neuf [‘Nowy Zamek’] /

⁴¹ Tytuł za katalogiem Bawarskiej Biblioteki Państwowej w Monachium, gdzie znajduje się kompletny atlas (sygn. Hbks/E 31 y), niestety niedostępny w wersji cyfrowej.

⁴² 24 z 39 miedziorytów zawartych w *Teatro della guerra contro il turco*, w tym ten, który przedstawia Kamieniec Podolski, można zobaczyć na stronie „Sylvia Ioannou Foundation” po wpisaniu hasła: „Rossi” i wybraniu pozycji B.2140. „Sylvia Ioannou Foundation” (<https://www.sylviaioannoufoundation.org/en/>, dostęp: 21 marca 2018).

⁴³ L. Opyrchał, *Drukowane plany*, s. 85–86. Plan zob. J. Sysang, *Rocher de Kamieniec*, [Leipzig 1774] (<https://polona.pl/item/rocher-de-kamieniec,MjA1MTkyNjU0/#info:metadata>, dostęp: 21 marca 2018).

⁴⁴ Obliczono ją na podstawie skali planu przypisywanego Filipowi Dupontowi i porównania wymiarów arkusza.

⁴⁵ L. Opyrchał, *Drukowane plany*, s. 29–30.

Ryc. 3. „Plan de Kamienieck Capitale de la Podolie” (fragment).
 Źródło: Zamek Królewski w Warszawie, sygn. TN 5410

E) Porte de Rusy [‘Brama Ruska’ – w rzeczywistości Brama Polska] / F) Porte de Cossi [‘Brama Kozacka’ – w rzeczywistości Brama Ruska] / G) Redoute [‘Szańiec Miejski’] / H) Riviere Smotrich [‘Rzeka Smotrycz’] / I) Moulin [‘Młyn’] / L) Chemin du Boix [‘Droga dylowana’] / M) Chemin doialo Village [‘Droga do miasta’] / N) Fontain [‘Źródło’] / O) Chemin de Chotsina [‘Droga do Chocimia’]”.

Plan Darcy’ego

W Bibliotece Narodowej Francji w Paryżu znajduje się *Plan de Kamienieck-Podolski tiré par le Sieur de Darcy* (‘Plan Kamieńca Podolskiego sporządzony przez pana Darcy’) o wymiarach 450×630 mm, dostępny na stronie Biblioteki Narodowej Francji⁴⁶. Znajduje się na nim podziałka

⁴⁶ *Plan de Kamienieck-Podolski tiré par le Sieur de Darcy*, „Bibliothèque nationale de France” (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8492779z>, dostęp: 8 października 2020).

Ryc. 4. Plan Darcy'ego (fragment).

Źródło: Biblioteka Narodowa Francji w Paryżu, sygn. GE D-14703

liniowa w łokciach polskich, co pozwala obliczyć skalę 1:1040. Na planie zaznaczono kierunek północny, a jego orientacja jest południowa. Autorem dzieła jest Pan de Darcy o nieznanym imieniu. Według katalogu Biblioteki Narodowej Francji wykonano je ok. 1700 r.

Na dole z prawej strony umieszczona została skala rysunku, a przy niej napis: „Eschelle de 200 autne [aune?] de Pologne chacune faisant 22 pouces de France”, co należałoby tłumaczyć jako: ‘Skala 200 łokci polskich, każdy odpowiada 22 calom francuskim’⁴⁷.

Budowle obronne Starego i Nowego Zamku oraz bram Polskiej i Ruskiej zaznaczone zostały tylko schematycznie,

⁴⁷ Łokieć polski to 595,54 mm, a cal francuski – 27,07 mm, czyli przelicznik wynosi 22 łokcie polskie na cal francuski.

a system obronny Bramy Batorego pominięto całkowicie. Mimo że jest to jeden z pierwszych planów Kamieńca Podolskiego opatrzony skalą, to sam rysunek nie jest jej wierny. Miasto ma kształt okrągły, a powierzchnia zamków jawi się porównywalna z jego obszarem, choć w rzeczywistości jest znacznie mniejsza. Nieścisłości te powodują, że plan Darcy'ego jest podobny do omawianego wcześniej dzieła przypisywanego Filipowi Dupontowi.

W lewym górnym rogu planu znajduje się legenda o następującej treści:

„B) [*sic!*] la Ville [‘Miasto’] / A) Chateaux Viel et neuf [‘Zamek Stary i Nowy’] / C) la porte de Lascka [‘Brama Lacka’] / D) la porte de Russie [‘Brama Ruska’] / E) tour du Pape [‘Wieża Papińska’] / F) Eglise S Michel [‘Kościół

Św. Michała] / G) logem[en]t du Roy [‘Pomieszczenie królewskie’⁴⁸] / H) la ferme du chateau [‘farma zamkowa’⁴⁹] / I) Village [‘Wioska’] / L) Eglise des Arméniens [‘Kościół ormiański’] / M) Moulin à poudre [‘Młyn prochowy’] / N) Village [‘Miasto’] / O) Village [‘Miasto’]”.

Plan Jeana/Jacques’a de Bonnelevay’ego

W Bibliotece Narodowej Hiszpanii w Madrycie przechowywane są trzy rękopiśmienne zabytki kartograficzne związane z Kamieńcem Podolskim: omawiany plan twierdzy⁵⁰ (ryc. 5), plan twierdzy chocimskiej z 1720 r.⁵¹, a także mapa okolic Kamieńca Podolskiego z 1715 r.⁵² Autorem tych wszystkich zabytków kartograficznych jest Jean/Jacques de Bonnelevay (Jan/Jakub Bonlewi)⁵³, prawdopodobnie Francuz o nieznanym dacie urodzenia i śmierci, który służył w polskiej armii w stopniu majora⁵⁴. Pomagał komendantowi twierdzy kamienieckiej gen. Krzysztofowi Rappemu w jej umocnieniu⁵⁵. Nie wiadomo, kiedy zakończył służbę w polskiej armii. W 1729 r. wykonał plan miasta Carcassonne⁵⁶,

co wskazuje, że nie przebywał już w tym roku w Polsce.

Plan Kamieńca Podolskiego o sygnaturze MR/42/410 – wspomniany wcześniej przez Jacka Czubińskiego i Justynę Tucholską⁵⁷ oraz Jarosława Matwijiszyna⁵⁸ – jest kolorowanym rękopisem o wymiarach 575×445 mm, uwzględniającym wyłącznie budowlę fortyfikacyjną⁵⁹. Znajduje się na nim podziałka liniowa w sążniach (*toises*⁶⁰), dzięki której możemy obliczyć skalę ok. 1:5000. Narysowany został w orientacji zachodniej, ale kierunki świata nie są uwidocznione. Jest to pierwszy plan pokazujący, że przesmyk, którym płynie woda (przebiegający pod łączącym zamek z miastem Mostem Tureckim), ma dwie nitki, a nie jedną. Wcześniejszy, wykonany w 1713 r. plan Benedykta Renarda⁶¹ pokazuje tylko jedną nitkę, podobnie zresztą jak plan Andrzeja Glovera⁶², który powstał ok. 1706 r.⁶³

Tytuł dzieła znajduje się w ramce po lewej stronie u dołu: *Plan de Kaminiéc en Podolie, levé et fortifié par le Sieur de Bonnelevay Ingenieur et Major de L’Artillerie du Royaume de Pologne son estat en 1720* (‘Plan Kamieńca Podolskiego rozbudowanego i wzmocnionego przez pana Bonnelevay’ego, inżyniera i majora artylerii Królestwa Polskiego, stan z 1720 r.’). Obok planu znajduje się legenda:

„A) Ville de Kamieniec [‘Miasto Kamieniec’] / B) Grande baterie de la ville [‘Szańiec miejski’] / C) Porte de la Pologne ou entrée des eaux [‘Brama Polska lub wpływ wody’] / D) Porte de Russie ou sortie des eaux [‘Brama Ruska lub wpływ wody’] / E) Baterie de la vierge

⁴⁸ Na planie, litera G umieszczona jest na Baszcie Smotryckiej, zwanej też Basztą Wodną, która służyła za ujście wody dla zamku. Być może autorowi chodziło o bramę wjazdową na teren zamku, która łączyła Basztę Wodną z murami. Nazywano ją Bramą Królewską.

⁴⁹ Nie są zaznaczone na planie.

⁵⁰ Я. Матвійшин, *Кам’янець-Подільський*, s. 255.

⁵¹ Tamże, s. 257; J. de Bonnelevay, *Plan de Choczin nouvellement fortifié par les Turcs sur la frontière de Pologne Material cartográfico*, [b.m.w.] 1720 (<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070589>, dostęp: 9 marca 2020).

⁵² Я. Матвійшин, *Кам’янець-Подільський*, s. 253; J. de Bonnelevay, *Table des environs de Kaminiéc*, [b.m.w.] 1715 (<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070712>, dostęp: 9 marca 2020).

⁵³ Por. B. Popiołek, *Życie w twierdzy kamienieckiej w czasach Augusta II na podstawie listów komendanta Rappego*, w: *Kamieniec Podolski. Studia*, t. 1, s. 225, 230; *Bulletin de la société d’études scientifiques de l’aude*, t. 41, Carcassonne 1937, s. LXVII (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6565203j>, dostęp: 22 marca 2018); *Mémoires de la Société des arts et des sciences de Carcassonne. Deuxième série*, t. 6, Carcassonne 1907, s. 3 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k486595x>, dostęp: 22 marca 2018). Także w legendzie mapy *Table des environs de Kaminiéc* znajdujemy informację o stopniu i roli Bonnelevay’ego: „de Bonnelevay ingenieur et maior de L’artillerie du Roy aume de Pologne” (‘Bonnelevay, inżynier i major artylerii armii króla Polski’).

⁵⁴ B. Popiołek, *Życie*, s. 225, 230.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ *Mémoires de la Société*, s. 3.

⁵⁷ J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia*, s. 54.

⁵⁸ Я. Матвійшин, *Кам’янець-Подільський*, s. 225–227, 255.

⁵⁹ Wymiar za katalogiem Narodowej Biblioteki Hiszpanii w Madrycie, w rekordzie pn. *Kaminiéc (Ucrania) Fortificaciones Planos 1720* (<http://catalogo.bne.es/uhtbin/cgiirsi/0/x/0/05?searchdata1=a4259565>, dostęp: 22 marca 2018).

⁶⁰ 200 toises = 16 cm.

⁶¹ M. Zgórnak, *Nieznanym plan*, s. 322.

⁶² L. Opyrchal, *Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego*, s. 132.

⁶³ Tamże.

Ryc. 5. Plan Jeana/Jacques'a de Bonnelevay'ego (fragment).

Źródło: Biblioteka Narodowa Hiszpanii w Madrycie, sygn. MR/42/410

[‘Bateria [Najświętszej Marii] Panny’ / F) Tour de batterii [‘Wieża baterii’ – Baszta Batorego] / G) L’arsenal [‘Arsenał’] / H) Fonderie [‘Ludwisarnia’] / I) Pont [‘Most’] / K) Vieux chateau [‘Stary Zamek’] / L) Tour du puits [‘Baszta Studzienna’ – Baszta Czarna] / M) Ouvrage a corne [‘Hornwerk’ – Nowy Zamek] / N) Murailles au defaut du rocher [‘Ściany, ubytki w skałach’] / O) Ravins, n’ayant de l’eau que quand il pleut [‘Jary wypełniane wodą w czasie deszczu’]”.

W legendzie znajduje się jeszcze opis zastosowanych oznaczeń: „^^^^ – rochers / impraticables [‘skały nie do pokonania’] / ////////////// – elevation du terrain au-dessus du rocher [‘skarpy ziemne nad skałami’] / ——— – maçonnerie [‘kamienna kładka’] / ○ – tours [‘baszty’] / ☆ – moulins [‘młyny’]”.

Plan Jana de Wittego – warszawski

W zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie pod sygnaturą ZZK 7 395 znajduje się rękopiśmienny plan Jana de Wittego pt. *Planta Kamienca Podolskiego*. Jego autor urodził się 26 lutego 1716, a zmarł 22 grudnia 1785 r. i pochowany został w katedrze kamienieckiej. Kolejne stopnie oficerskie zdobywał w następujących latach: porucznika – w 1734, kapitana – w 1735, majora – w 1751, podpułkownika – w 1754, pułkownika – w 1762, generała majora – w 1767, generała lejtnanta – w 1781. Od 1768 r. aż do śmierci był komendantem fortecy w Kamieńcu Podolskim⁶⁴.

⁶⁴ M. Machynia, C. Szrednicki, *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, 1777–1794. Spisy*, t. 1, cz. 2: *Artyleria i wojska inżynieryjne*, Kraków 1999, s. 64.

Ryc. 6. Plan Jana de Wittego – warszawski (fragment).
Źródło: Biblioteka Narodowa w Warszawie, sygn. ZZK 7 395

Dzieło o wymiarach 355×450 mm opatrzone jest podziałką liniową w sążniach (*toises*) oraz różą wiatrów. Wykonane zostało w skali ok. 1:5000 i orientacji wschodniej. Jak dotąd wspomniane było w polskim piśmiennictwie przez Jacka Czubińskiego i Justynę Tucholską⁶⁵, a w literaturze ukraińskiej – przez Jarostawa Matwijiszyna⁶⁶. Fakt, że autor planu podpisał się na nim jako porucznik, każe datować powstanie dzieła między 1734 i 1735 r. Jak podają

Mariusz Machynia i Czesław Szrednicki, Jan de Witte został porucznikiem 8 maja 1734 r., a kapitanem – 15 października 1735⁶⁷. Plan ma charakter militarny, gdyż zaznaczono na nim tylko budowle obronne, całkowicie pomijając zabudowania miejskie. Jest jednak cenny dla badaczy historii fortyfikacji, gdyż podobnie jak plan Andrzeja Glovera⁶⁸ nakreślony został ręką restauratora i projektanta umocnień.

⁶⁵ J. Czubiński, J. Tucholska, *Historyczna kartografia*, s. 55.

⁶⁶ Я. Матвійшин, *Кам'янець-Подільський*, s. 224.

⁶⁷ M. Machynia, C. Szrednicki, *Oficerowie wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 2: *Artyleria i wojska inżynierskie*, Kraków 1999.

⁶⁸ L. Oprychat, *Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego*, s. 131–134.

Powstał w okresie wojny o sukcesję toczoną między zwolennikami Stanisława Leszczyńskiego a popieranym przez Rosję Augustem III Sasem. Kamieniec Podolski znajdował się wówczas pod komendą stojącego po stronie Leszczyńskiego Wacława Rzewuskiego. Powstanie planu należy wiązać z przygotowaniem twierdzy do obrony przed wojskami moskiewskimi w 1743 r.⁶⁹

Legenda umieszczona na arkuszu zawiera następującą treść:

„A) Miasto Kamieniec / B) Zamek Stary / C) Zamek Nowy Defensys / D) Brama Ładzka / E) Brama Ruska / F) Brama Zamkowa / G) Brama Nowa / H) Bateria S Urszuli / I) Bateria S Teresy / K) Bateria S Marcina / L) Bateria S Jana / M) Bateria S Grzegorza / N) Bateria S Maryi / O) Bateria S Michała / P) Bateria S Stanisława / R) Bateria SSS Troycy / S) Bateria / T) Projekt Baterii Rzewuskiej / U) Wały niedokończone / V) Parapety po nad skała / W) Baszty Miejskie / X) Cekhauz / Y) Mury K S Bathorego / Z) Magazyny”.

Pod legendą znajduje się odwrócony napis: „Deli: Jan Witt Poruc[znik] Ar[tylerii] Kor[onnej]”.

Plan Jana de Wittego – petersburski

W Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Petersburgu zachował się datowany na 18 marca 1736 r. rękopiśmienny plan przyszłego komendanta kamienieckiej twierdzy Jana de Wittego pt. *Planta Kamienca Podolskiego z remonstracją desideriorum podana*. Dzieło o wymiarach 768×873 mm narysowane zostało w orientacji wschodniej. Wykreślono na nim podziałkę linową w sążniach (*toises*), dzięki której możliwe jest ustalenie skali 1:745. Publikowane jak dotąd jedynie raz⁷⁰, wciąż pozostaje pra-

wie nieznaną badaczom historii Kamieńca Podolskiego.

Petersburski plan de Wittego dedykowany został hetmanowi wielkiemu koronnemu Józefowi Potockiemu, który pierwotnie opowiadał się po stronie Stanisława Leszczyńskiego, ale po pogodzeniu się z Augustem III otrzymał tę godność w 1735 r. Wcześniejszy komendant twierdzy Wacław Rzewuski emigrował, po czym jego funkcję przejął w czerwcu 1735 r. Stefan Humiecki, a po jego śmierci w 1736 r. Dominik Ignacy Bekerski.

Z tytułu planu wnioskujemy, że przedstawia on pewne życzenia (*desideriorum*) komendy twierdzy odnośnie do jej wzmocnienia. Po okresie rządów Wacława Rzewuskiego, który własnym nakładem finansowym rozbudowywał i naprawiał kamienieckie fortyfikacje, miejscowi inżynierowie wojskowi pragnęli zapewne dalszego wzmocnienia twierdzy, a projektowane odcinki murów zostały przedstawione na planie linią kropkowaną. Autor tych propozycji, Jan de Witte, sugerował połączenie murem zespołu Bramy Ruskiej ze starym murem wybudowanym jeszcze w czasach Stefana Batorego⁷¹ oraz przedłużenie Murów Głowerowskich do baterii Świętego Jana. Przed Bramą Ruską zaproponowane zostało stworzenie niewielkiego sztucznego jeziora poprzez budowę zapory i spiętrzenie wód Smotrycza. Dojazd do bramy miałby przebiegać wzdłuż prawego brzegu i mostem nad sztucznym jeziorkiem. Budowle ziemne zaznaczone zostały kolorem czarnym, a murowane – czerwonym.

Napisy rozmieszczono na planie w trzech grupach. W prawym górnym rogu przy przekroju przez dolinę, w lewym dolnym rogu w kartuszu oraz z prawej strony, gdzie umieszczona została legenda. Na samym planie poszczególne pozycje oznaczono wielkimi i małymi literami.

⁶⁹ Ł. Cholewiński, *Zabezpieczenie Kamieńca Podolskiego w czasie wojny o sukcesję polską*, w: *Wojna – wojsko – bezpieczeństwo przez stulecia i epoki. Studia i materiały*, [t. 1], red. A. Aksamitowski i in., Szczecin 2016, s. 125–145.

⁷⁰ L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany i ryciny*, s. 73–74, rys. 29.

⁷¹ Mur Stefana Batorego został zburzony w trakcie budowy Koszar Kamienieckich Stanisława Zawadzkiego.

Ryc. 7. Plan Jana de Wittego – petersburski (fragment).

Źródło: Российская национальная библиотека, ф. 342, оп. 1, ед. хр. 486

Napis w kartuszu: „Planta / Kamieńca Podolskiego / z Remonstracją Desideriorum / Podana / Jaśnie Wielmożnemu Imci Panu Wo: / jewodzie Kijowskiemu Hetmanowi / Wielkiemu Koronnemu / od J Witta Kapitana / Artill: Koroney. / w Kamieńcu 18 Marca 1736 roku”.

Treść legendy: „ A) Miasto Kamieniec / B) Zamek Murowany / C) Zamek Ziemy / D) Brama Zamkowa / E) Brama Ladzka / F) Brama Ruska / G) Bateria S Teressy y Wielkiej / H) Bateria Jana / I) Bateria S Marcina / K) Bateria S Urszuli / L) Bateria S Maryi / M) Bateria

S Grzegorza / O) Bateria S Antoniego / P) Bateria SSS Trojcy / Q) Bateria S Stanisława / R) Bateria S Michała nowa nieskończona / S) Wał Nowy / T) Parapety nad Skało / U) Baszty Miejskie nad Skało / W) Maszta y Mury K Stefana Bathorego / X) Ceykhauszy / Y) Magazyny na Zboże / Z) Studnia w Mieście y Zamku / a) Młyny w Mieście i przed Miast / bb) Miejsca starych baterii / cc) Ludwisarnia / dd) Znaki projektów murowych”.

Pod legendą nad podziałką liniową znajduje się napis: „Echelle de Toises”, a w przekroju przez dolinę umieszczonym

w prawym górnym rogu planu – następujące objaśnienia: na środku: „Profil to jest Intersekcya Fossy krążącej wkoło Miasta prezentującej”, niżej po lewej stronie: „Skala od miasta”, a po prawej: „Skala od Pola”.

Zakończenie

Przedstawienie reprodukcji siedmiu planów Kamieńca Podolskiego oraz znajdujących się na nich opisów pogłębia naszą wiedzę o kartografii twierdzy oraz zmianach zachodzących w budowach obronnych. W chwili obecnej najważniejszym zadaniem, przed jakim stają badacze kamienieckiej twierdzy, jest ustalenie jej statusu po przejściu przez Rosję w 1793 r. Jedyne zachowane w Polsce szczegółowy plan interesującego nas obiektu to tzw. duży plan Kamieńca Podolskiego z ok. 1773 r.⁷² Kolejny, datowany na 1793 r. plan Eparta

(Ekierta?) jest jego kopią i pokazuje stan fortyfikacji z ok. 1775 r. Tymczasem rozbudowa kamienieckich umocnień trwała także w okresie Sejmu Wielkiego⁷³. W ciągu dwudziestu lat musiały więc zajść znaczące zmiany. Planem, który można by uznać za ilustrujący stan przejścia, jest sporządzony w 1797 r. przez Dementija Mieleuszczenkowa *План Камениць подольской Крѣпости съ Каменнымъ Замкомъ и землянымъ Гонверкомъ* ('Plan twierdzy Kamieniec Podolski z kamiennym zamkiem i ziemnym hornwerkiem') przechowywany w Rosyjskim Państwowym Archiwum Marynarki Wojennej w Sankt Petersburgu⁷⁴. Bez szczegółowego zbadania tego dokumentu nasza wiedza na temat statusu, w jakim kamieniecka twierdza została przekazana Rosji, nigdy nie będzie pełna. ■

Bibliografia

- Aleksandrowicz S., Łuczynski J., Skrycki R., *Historia kartografii ziem polskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2017.
- Bonnelevay J. de, *Plan de Choczin nouvelement fortifié par les Turcs sur La frontière de Pologne Material cartográfico*, [b.m.w.] 1720 (<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070589>, dostęp: 9 marca 2020).
- Bonnelevay J. de, *Plan de Kaminiac en Podolie*, [b.m.w. 1721] (<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070709>, dostęp: 9 marca 2020).
- Bonnelevay J. de, *Table des environs de Kaminiac*, [b.m.w.] 1715 (<http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000070712>, dostęp: 9 marca 2020).
- Bulletin de la société d'études scientifiques de l'aude*, t. 41, Carcassonne 1937 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6565203j>, dostęp: 22 marca 2018).
- Cameneum, uulgo Kamieniec, urbs est Episcopalis Regni Poloniae, totius Podoliae caput [...]*, [Romae 1684] (<https://polona.pl/item/kamieniec,M7c1MTY1NzI/0/#info:metadata>, dostęp: 21 marca 2018).
- Cholewiński Ł., *Twierdza Kamieniec Podolski w latach 1788–1793*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z nowożytnej sztuki wojennej*, t. 2, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018.
- Cholewiński Ł., *Zabezpieczenie Kamieńca Podolskiego w czasie wojny o sukcesję polską*, w: *Wojna – wojsko – bezpieczeństwo przez stulecia i epoki. Studia i materiały*, [t. 1], red. A. Aksamitowski, R. Gałaj-Dempniak, H. Walczak, A. Wojtaszak, Szczecin 2016.
- Czubiński J., Tucholska J., *Historyczna kartografia Kamieńca Podolskiego*, „Czasopismo Techniczne”, 13-A, 2005.
- Darcy de, *Plan de Kamieniec-Podolski*, [b.m.w. ok. 1700] (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8492779z.r=kamieniec?rk=64378;0>, dostęp: 9 marca 2020).
- [Dupont F.], *Kamieniec totius christianitatis quondam non postponendum propugnaculu[m]*, [S.l. ok. 1684] (<https://polona.pl/item/kamieniec-totius-chritianitatis-quondam-non-postponendum-propugnaculum,MzE1ODUxNDk/0/#info:metadata>, dostęp: 9 marca 2020).

⁷² Biblioteka Czarortyjskich w Krakowie, T 122/76 folio. Reprodukowany m.in. w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany i ryciny*, s. 104, rys. 45. Staranną wersją tego dzieła jest przechowywany w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowo-Historycznym w Moskwie plan Jana Schüllera z 1773 r. Российский государственный военно-исторический архив, ф. 349, оп. 17, д. 598. Reprodukacja m.in. w: L. Opyrchał, *Rękopiśmienne plany i ryciny*, s. 107, rys. 46.

⁷³ Ł. Cholewiński, *Twierdza Kamieniec Podolski w latach 1788–1793*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z nowożytnej sztuki wojennej*, t. 2, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018, s. 219–258.

⁷⁴ Российский государственный архив военно-морского флота, ф. 3, оп. 24, сп. 41, к. 11.

- Ehrensward U., *Cartographica Poloniae 1750–1930. Katalog źródeł rękopiśmiennych do historii ziem polskich w zbiorach szwedzkich*, Warszawa–Sztokholm 2008.
- Kamieniec Podolski. *Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, red. F. Kiryk, Kraków 2000.
- Kamieniec Podolski. *Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków 2005.
- Klemp E., *Kartographische Bestandsverzeichnisse Herausgegeben von Egon Klemp*, Bd. 3: *Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574–1850)*, Bearb. W. Klaus, Berlin 1972.
- Kołodziejczyk D., *O Turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwerendy w Bolonii*, „Barok, Historia – Literatura – Sztuka”, 1, 2001.
- Król-Mazur R., *Miasto trzech nacji. Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku*, Kraków 2008.
- Machynia M., Szrednicki C., *Oficerowie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, 1777–1794. Spisy*, t. 1, cz. 2: *Artyleria i wojska inżynieryjne*, Kraków 1999.
- Machynia M., Szrednicki C., *Oficerowie wojska Koronnego 1777–1794. Spisy*, cz. 2: *Artyleria i wojska inżynieryjne*, Kraków 1999.
- Mémoires de la Société des arts et des sciences de Carcassonne. Deuxième série*, t. 6, Carcassonne 1907 (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k486595x>), dostęp: 22 marca 2018).
- Nowak T., *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 19, 1973.
- Nowak Z., Tomczak A., *Rękopiśmienne plany miast dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 16 (2–3), 1971.
- Opyrchał L., *Drukowane plany i grafiki oraz medale z wizerunkiem twierdzy Kamieniec Podolski*, Kraków 2016.
- Opyrchał L., *Kamieniec Podolski na osiemnastowiecznej mapie granic Imperium Osmańskiego*, „Z Dziejów Kartografii”, 22, 2018.
- Opyrchał L., *Osiemnastowieczne plany Kamieńca Podolskiego z dziurysza podróżnika Carstena Niebuhra (1773–1815)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 60 (3), 2015.
- Opyrchał L., *Plan Kamieńca Podolskiego do 1812 roku*, „Z Dziejów Kartografii”, 22, 2018.
- Opyrchał L., *Plan Kamieńca Podolskiego w bibliotekach i archiwach świata*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 61 (2), 2016.
- Opyrchał L., *Rękopiśmienne plany i ryciny twierdzy Kamieniec Podolski*, Warszawa 2019.
- Opyrchał L., *Rękopiśmienne plany Kamieńca Podolskiego w zbiorach Austriackiej Biblioteki Narodowej w Wiedniu*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, 4, 2015.
- Opyrchał L., Bąk A., *Drezdeńskie plany Kamieńca Podolskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1, 2016.
- Plan de Kamieniec-Podolski tiré par le Sieur de Darcy*, „Bibliothèque nationale de France” (<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8492779z>), dostęp: 8 października 2020).
- Popiołek B., *Życie w twierdzy kamienieckiej w czasach Augusta II na podstawie listów komendanta Rappego*, w: *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, t. 1, red. F. Kiryk, Kraków 2000.
- Renard B., *Plan de la Ville et Chateau de Kaminiac le 25.8bre 1713*, „Royal Collection Trust” (<https://www.rct.uk/collection/910300>), dostęp: 7 października 2020).
- „Riksarkivet” (<https://sok.riksarkivet.se/nad>), dostęp: 21 marca 2018).
- Tomaszewicz C., *Kamieniec Podolski*, [b.m.w.] 1672–1679 (<https://polona.pl/item/kamieniec-podolski-NDA0Njly/0/#info:metadata>), dostęp: 9 marca 2020).
- Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z nowożytnej sztuki wojennej*, t. 2, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018.
- Vestung Kaminiac Podolski mit ihrer Situation*, „Det KGL. Bibliotek” (<http://www5.kb.dk/maps/kortsa/2012/jul/kortatlas/object78429/dal/>), dostęp: 6 października 2018).
- Wagner M., *Kampania żwaniacka 1684 r.*, Warszawa 2013.
- Witte J. de, *Planta Kamienca Podolskiego*, [b.m.w.] 1734–1735 (<https://polona.pl/item/planta-kamienca-podolskiego,MTc1MTY2MDg/0/#info:metadata>), dostęp: 9 marca 2020).
- Wojna – wojsko – bezpieczeństwo przez stulecia i epeki. Studia i materiały*, [t. 1], red. A. Aksamitowski, R. Gałaj-Dempniak, H. Walczak, A. Wojtaszak, Szczecin 2016.
- Zgórniak M., *Nieznany plan Kamieńca Podolskiego z 1713 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 34, 1991.
- Історична топографія і соціотопографія України: зб. наук. пр. до 80-річчя від дня народження Ярослава Романовича Дашкевича*, Львів 2006.
- Матвіїшин Я., *Кам'янець-Подільський і Хотин на рукописних планах XVII–XVIII ст.*, w: *Історична топографія і соціотопографія України: зб. наук. пр. до 80-річчя від дня народження Ярослава Романовича Дашкевича*, Львів 2006.
- Нагнибіда Р., *Нові фортифікаційні об'єкти культурної спадщини, виявлені на території НІАЗ „Кам'янець”*, „Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки”, 7, 2014 (УДК [94:712.23](477.43):623.1/.3).
- Нагнибіда Р., *Обронні укріплення Подільського воеводства у часи польсько-турецької війни 1672–1699 років*, „Праці Центру пам'яткознавства”, 27, 2015 (УДК [930.2+069](477)(06)).

Петров М., *Історична топографія Кам'янець-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела)*, Кам'янець-Подільський 2002.
 Пламеницька О., *Castrum Satepensis. Фотеця Кам'янець*, Кам'янець-Подільський 2012.
 Пламеницька О., *Комплекс фортифікаційних споруд по вул. Замковій, 3, 4 та вул. Францисканській,*

10 у м. Кам'янець-Подільському. Історико-архітектурна довідка, Київ 2011, rkp, Archiwum Centrum Naukowo-Projektowego i Informacyjno-Konsultacyjnego „Donzon”.

Сіцинський Ю., *Нариси з історичної топографії міста Кам'янець-Подільського та його околиць*, Кам'янець на Поділлі 1994. ■

Selected manuscripts with plans of Kamianets-Podilskyi

Summary

The article discussed seven manuscripts with plans of Kamianets-Podilskyi, the most important frontier fortress of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The plans in question were produced in the second half of the 17th century and the first half of the 18th century. One of these is the *Plan of the city and the castle in Kamianets-Podilskyi* made before the Turkish occupation of the years 1672–1699. It is the only plan which helps determine the condition of the local fortifications before their expansion by the Turks. The subsequent manuscript is the plan attributed to Filip Dupont made in 1684. It was most likely a draft for another plan titled *Plan de Kamienieck Capitale de la Podolie*. The third document, the so called Darcy Plan, was most likely copied from a sketch

as it includes very little information. However, it has some research value as it is the earliest plan to include the cross-section of the valley of the Smotrych. The fourth discussed plan was produced by Jean/Jacques de Bonnelevay in 1720. It documents the offshoot dug out at the Turkish Bridge in order to divert excess water in case of overflow of the Smotrych and prevent flood water from destroying local defensive structures. The last two plans included in the analysis are highly valuable for the study of the changes in the fortifications of Kamianets because they were produced by Jan de Witte, a renowned architect designing fortifications and sacral buildings, later the commandant of the Kamianets fortress. ■

dr hab. Leszek Opyrchal – absolwent astronomii na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz budownictwa wodnego i sanitarnego na Politechnice Krakowskiej. Zafascynowany Kamieńcem Podolskim, a zwłaszcza jego nieistniejącym już systemem piętrzenia wody. Chęć odtworzenia jego działania oraz zmian, jakim uległ na przestrzeni dziejów, pchnęły go do opracowania dawnych planów kamienieckiej twierdzy (leszek.opyrchal@wat.edu.pl)

mgr Urszula Opyrchal – absolwentka porównawczych studiów cywilizacji na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie oraz filozofii na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie. Obecnie doktorantka na wydziale filozoficznym Uniwersytetu Papieskiego. W kręgu jej zainteresowań badawczych znajdują się wiedza o różnych kulturach oraz filozofia poznania i filozofia człowieka. Choć jej główną pasją są badania porównawcze w zakresie myśli na temat rozwoju człowieka w różnych tradycjach religijnych, to interesuje się także historią wschodnich ziem I Rzeczypospolitej (pustelniczka@mensa.org.pl)

mgr Ruslan Nahnybida – absolwent archeologii Narodowego Uniwersytetu im. Iwana Ohienki w Kamieńcu Podolskim. Pracownik naukowy Narodowego Rezerwatu Historyczno-Architektonicznego „Kamieniec”. Zajmuje się katalogowaniem zabytków budownictwa sakralnego, obronnego oraz cywilnego, a także mediewistyką Podola. Stypendysta niemiecko-ukraińskiej komisji historycznej w 2017 r. (ruslan.koval82@ukr.net)

Leszek Opyrchal, Dr. hab. – graduate in Astronomy from the Jagiellonian University and in Water and Sanitary Engineering from the Cracow University of Technology. He is fascinated with Kamianets-Podilskyi, especially its now defunct water lifting system. Wishing to reconstruct the way it operated and the changes it underwent throughout the ages, he undertook the project of analysing old plans of the Kamianets fortress (leszek.opyrchal@wat.edu.pl)

Urszula Opyrchal, MSc – graduate in Comparative Studies of Civilisations from the Jagiellonian University in Cracow and in Philosophy from the Pontifical University of John Paul II in Cracow. She is a doctoral student at the Faculty of Philosophy of the Pontifical University. Her research interests focus on the study of various cultures, philosophy of knowledge, and philosophical anthropology. While her main passion are comparative studies of the thought on human development in various religious traditions, she is also interested in the history of eastern regions of the Polish Crown (pustelniczka@mensa.org.pl)

Ruslan Nahnybida, MSc – graduate in Archaeology from the Ivan Ohienko National University in Kamianets-Podilskyi. Research worker at the “Kamenetz” National Historical and Architectural Reserve. He deals with cataloguing historical sacral, defensive, and civilian buildings. He is interested in the history of Podolia in the Middle Ages. Recipient of the scholarship of the German-Ukrainian Historical Commission in 2017 (ruslan.koval82@ukr.net)